

ТЫПЫ БЯЗЗЛУЧНИКАВЫХ СКЛАДАННЫХ СКАЗАЎ, разнавіднасці бяззлучнікавых складаных сказаў у залежнасці ад той ролі, якую выконвае кожная прэдыкатыўная частка ў адносінах да другой. Адрозніваюць бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі часткамі і бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі.

Бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі часткамі – гэта разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, якія характарызуюцца семантычнай раўназначнасцю, аднатыпнасцю будовы, граматычнай раўнапраўнасцю, сувязцю злучальнага характару, адкрытасцю структуры, адносна раўнамернай па вышыні тону інтанацыяй. Адносіны паміж аднатыпнымі часткамі нагадваюць адносіны паміж часткамі складаназлучаных сказаў, і таму даследчыкі (Л.І. Бурак, І.Л. Бурак) сярод такіх канструкцый адрозніваюць бяззлучнікавыя сказы са спалучальнымі (пералічальнымі) часткамі і бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі супастаўляльнымі часткамі (часткамі з уласна супастаўляльнымі адносінамі).

Бяззлучнікавыя сказы са спалучальнымі (пералічальнымі) часткамі – гэта разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, паміж аднатыпнымі часткамі якіх выражаюцца спалучальныя адносіны. Як і сярод спалучальных адносін паміж часткамі складаназлучаных сказаў, так і сярод спалучальных адносін паміж часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў адрозніваюць дзве разнавіднасці – бяззлучнікавыя сказы з адносінамі адначасовасці і бяззлучнікавыя сказы з адносінамі паслядоўнасці.

Бяззлучнікавыя сказы з адносінамі адначасовасці – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, аднатыпныя часткі якіх паведамляюць пра падзеі, з’явы, што адбываюцца адначасова, сумесна. Асноўным паказчыкам семантыкі адначасовасці ў бяззлучнікавых складаных сказах выступаюць трывальна-часавыя формы дзеясловаў-выказнікаў, якія, як правіла, супадаюць: *Скора прыдзе вясна, пранясецца “ку-ку” праз лясы, праз палі, праз наш Нёман-рагу* (Цётка); *Пад пялёнкай белай травы і лісточкі. Рэчка анямела; змоўклі ручаёчкі* (Я. Колас); *Гінуць дажджыстыя хмар валаконцы, дыхае свежасцю сіняя гладзь* (А. Куляшоў). Акрамя таго, на адначасовасць дзеянняў, якія могуць указваць лексіка-граматычныя адзінкі ў адной з прэдыкатыўных частак: *Па вулках вее дзікі хмель, гудзіць сп’яная мяцель* (М. Багдановіч); *Звіняць касілка, свішчуць косы ў летняй маладой траве* (А. Астрэйка); *У ціхіх бязвоблачных дні добра прыгравае шчодрое сонейка, навалі падсыхае зямля* (Р. Ігнаценка). Часткі бяззлучнікавых даданых сказаў, у якіх апісваюцца падзеі і з’явы, што адбываюцца адначасова, могуць быць арганізаваны паводле структурнага паралелізму: *Радасна і сумна шалясяць асіны, радасна і сумна шалясяць дубы* (А. Куляшоў); *Белыя сыпяцца долу крышталікі, белыя крышацца хмаркі ўгары* (Н. Гілевіч).

Часткі, паміж якімі выражаюцца адносіны адначасовасці, могуць мець і розную будову (быць двухсастаўнымі і аднасастаўнымі, поўнымі і няпоўнымі, ускладненымі і няўскладненымі): *Рэчка, ў прысадзь схавалішысь альховую, бурліць; рыбка плюскоча ў вадзе* (Я. Купала); *У кляновых лісцях*

віснуць павуціны, у срабрыстых ніцях жоўтыя сады (А. Куляшоў); *Незабыўная раница... Яркі свеціць сонейка, на небе ні хмурынкi* (А. Пальчэўскі).

Бяззлучнікавыя сказы з адносінамі паслядоўнасці – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, аднатыпныя часткі якіх паведамляць пра падзеі, з’явы, што адбываюцца ў храналагічнай паслядоўнасці. Паказчыкамі адносін паслядоўнасці выступаюць трывальна-часавыя формы дзеясловаў-выказнікаў, якія могуць супадаць і не супадаць, парадак частак і іншыя лексіка-граматычныя сродкі. Паслядоўнасць падзей, з’яў найбольш выразна праяўляецца тады, калі выказнік першай часткі выражаны дзеясловам закончанага трывання, а выказнік другой часткі – дзеясловам незакончанага трывання: *Дагарэў за брамай небакрай, месяц паміж воблачкаў плыве* (У. Караткевіч). Адносіны паслядоўнасці могуць выражацца і ў сказах, дзе выказнік першай часткі – дзеяслоў незакончанага трывання, а выказнік другой часткі – дзеяслоў закончанага трывання: *Лес... стаіць журботна, зрэдку верхавіны зашумяць маркотна* (Я. Колас). Калі трывальна-часавыя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў поўнасю супадаюць, на паслядоўнасць ажыццяўлення падзей, з’яў указваюць парадак размяшчэння асобных прэдыкатыўных частак або значэнні лексіка-граматычных адзінак, з якіх фарміруецца сказ цалкам: *Спачатку сочыла суніцы заружавелі на лясах, за імі следам і чарніцы закрасавалі ў версах* (П. Глебкі); *Пасярэдзіне ракі прамчаў, уздымаючы пеністую саюзну, катар, пачуўся далёкі гудок парахода* (І. Навуменка).

Бяззлучнікавыя сказы са спалучальнымі адносінамі сінанімічныя складаназлучаным сказам са спалучальнымі злучнікамі: *Белая мяккая ціша няхрустка, (і) белай грывою спавіты кусты* (Н. Гілевіч).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы са спалучальнымі часткамі маюць адкрытую структуру, паколькі ў склад гэтых канструкцый могуць уваходзіць дзве і больш прэдыкатыўныя часткі рознай будовы: *Згінулі сюжы, марозы, мяцеліцы, болей не мёрзне душа ні адна, сонейкам цёпленькім, зеленню вабнаю абдаража і зямельку вясна* (Я. Купала).

Бяззлучнікавыя сказы са спалучальнымі часткамі характарызуюцца інтанацыйнай пералічэння, для якой уласціва раўнамернае павышэнне (ці паніжэнне) тону ў канцы кожнай часткі і невялікія ненапружаныя паўзы, што сведчаць аб паступовым пераходзе да наступнага выказвання.

Бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі супастаўляльнымі часткамі – гэта разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, паміж часткамі якіх выражаюцца ўласна супастаўляльныя адносіны.

Бяззлучнікавыя сказы з уласна супастаўляльнымі адносінамі – гэта разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, аднатыпныя часткі якіх паведамляюць пра падобныя ці непадобныя падзеі, з’явы, што існуюць паралельна і не процідзейнічаюць: *Буслы клячочуць, бусляняты пішчаць жалобна, як шчаняты, насы закідваюць угору і просяць есці ў сваю пору* (Я. Колас); *Дзяўчаты і жанчыны капалі ямы, хлопцы ставілі слупы* (К. Кірэнка). Другая частка сказаў з уласна супастаўляльнымі адносінамі можа быць няпоўнай: *У*

кожнага аўтара свая дарога і свой лёс. У адных ён добры, спагадлівы, у другіх – наадварот (А. Бачыла).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з уласна супастаўляльнымі адносінамі могуць мець у сваім складзе больш за дзве часткі: *Травы пахнуць кветкамі, кветкі пахнуць зорамі, зоры над палеткамі – лесам і азёрамі* (П. Глебка).

Часткі бяззлучнікавых сказаў з уласна супастаўляльнымі адносінамі, могуць быць арганізаваны паводле структурнага паралелізму, а могуць мець і адрозную будову: *Я – ваша памяць, вы – маё сумленне...* (А. Куляшоў); *У сенцах пахла мукою і сырою бульбаю, у хаце было трохі душына і цёмнавата* (К. Чорны); *Спераду былі пасажырскія вагоны, у канцы – таварныя* (М. Лынькоў).

Бяззлучнікавыя сказы з уласна супастаўляльнымі адносінамі сінанімічныя складаназлучаным сказам з супастаўляльнымі злучнікамі: *Ім [бацькам] памагалі дзеці – старэйшая Галя і Валодзька; (а) меншыя, Шура і Манечка, грэліся каля цяпельца на ўзмежжы і пяклі бульбу* (В. Быкаў).

Бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі – гэта разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, якія характарызуюцца семантычнай нераўназначнасцю, структурнай разнаформленасцю, сувяззю падпарадкавальнага характару, закрытасцю структуры і нераўнамернай па вышыні тону інтанацыяй. Да гэтай групы сказаў у лінгвістычнай літаратуры адносяцца бяззлучнікавыя складаныя сказы з разнатыпнымі супастаўляльнымі адносінамі (часткі з супраціўнымі адносінамі, адносінамі неадпаведнасці і параўнальна-супастаўляльнымі адносінамі), а таксама бяззлучнікавыя складаныя сказы з дзейнікавымі часткамі, з выказнікавымі часткамі, з дапаўняльнымі часткамі, з азначальнымі часткамі і з акалічнаснымі часткамі. Большасцю даследчыкаў (Л.І.Бурак, Т.П. Бандарэнка, І.Л. Бурак) прызнаецца той факт, што бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі маюць закрытую структуру

Бяззлучнікавыя сказы з супраціўнымі адносінамі – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, разнатыпныя часткі якіх паведамляюць пра падзеі, з’явы, што супрацьпастаўляюцца, г.зн. адна падзея ці з’ява супярэчыць другой. Паказчыкам супраціўных адносін выступаюць лексіка-граматычныя значэнні суадносных членаў прэдыкатыўных частак, што маюць антанімічны характар: *Мы не просім міру – мы патрабуем яго* (І. Мележ); *Працы многа, часу мала* (І. Шамякін); *Не вырастаюць самі камяніцы – узносіць іх народ заўсёды ўвысь* (У. Дубоўка).

Бяззлучнікавыя сказы з адносінамі неадпаведнасці – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, разнатыпныя часткі якіх паведамляюць пра такія з’явы і падзеі, што не стасуюцца паміж сабой, не вынікаюць са зместу ўсяго сказа. Асноўным сродкам выражэння адносін неадпаведнасці выступаюць лексіка-граматычныя значэнні дзеясловаў-выказнікаў або агульны змест прэдыкатыўных частак: *Ён пагрукаў у дзверы – у адказ цішыня*.

Бяззлучнікавыя сказы з параўнальна-супастаўляльнымі адносінамі – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, разнатыпныя часткі якіх паведамляюць пра з’явы і падзеі, што параўноўваюцца паміж сабой з мэтай характарыстыкі

адной праз другую. Паказчыкам супастаўляльна-параўнальных адносін з'яўляюцца лексіка-граматычныя значэнні членаў сказа кожнай з прэдыкатыўных частак: *Не крылаты ўзмах птушыны, гэта парус у небе сінім!* (М. Танк).

Бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі супастаўляльнымі часткамі характарызуюцца інтанацыйнай супастаўлення, для якой уласціва павышэнне (ці паніжэнне) тону ў канцы кожнай часткі, больш значная паўза паміж часткамі, лагічны націск на тых членах сказа, якія супастаўляюцца ці супрацьпастаўляюцца.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дзейнікавымі часткамі – разнавіднасць беззлучнікавых сказаў, паміж разнатыпнымі часткамі якіх выражаюцца суб'ектныя адносіны. У такіх сказах другая частка мае значэнне суб'екта ў адносінах да першай. Асаблівасць такіх сказаў заключаецца ў спецыфічнай узаемасувязі лексічнага элемента першай часткі з усёй другой часткай. Другая частка разгортвае змест выказніка першай часткі, які выражаецца такім словам, лексічнае значэнне якога патрабуе назваць тое, што ўспрымаецца. Выразная структурная прымета такіх сказаў – іх першая частка, якая ўяўляе сабой безасабовы сказ: *І годзецца – ўвесь свет яркім сонцам сагрэт* (Я. Журба); *І мне падумалася: жыццё лесу шмат у чым падобнае на жыццё людзей* (М. Шламанскі). Лінгвістычны матэрыял сведчыць, што ў такіх сказах другая частка можа паясняць дзейнік першай часткі, выражаны лічэбнікам *адно* ў значэнні прыметніка ('тое, што ёсць, без наяўнасці чаго-небудзь другога'): *Засталося адно – бабрамі заплакаць* (Ю Свірка); *Яго [Алеся Пальчускага] увесь час турбавала адно: улавіць самабытную праўду ў кожным чалавеку, з'яве, у самім сабе* (У. Юрэвіч). Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дзейнікавымі часткамі маюць закрытую структуру і характарызуюцца інтанацыйнай паяснення.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з выказнікавымі часткамі – разнавіднасць беззлучнікавых сказаў, паміж разнатыпнымі часткамі якіх выражаюцца працэсуальна-ўдакладняльныя адносіны. Першая частка такіх сказаў мае ў сваім складзе член сказа, які патрабуе ўдакладнення, другая – фармулюе гэта ўдакладненне. У такіх сказах другая частка тлумачыць, паясняе змест выказніка першай часткі, выражанага ўказальнымі займеннікамі (зрэдку – азначальнымі): *Натура ўжо ў Сёмкі такая: на месцы не ўседзіць хвіліны* (Я. Колас); *А праўда ўся: ты Куляшовым быў* (П. Панчанка). Бяззлучнікавыя складаныя сказы з выказнікавымі часткамі маюць закрытую структуру і характарызуюцца інтанацыйнай паяснення.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з азначальнымі часткамі – разнавіднасць беззлучнікавых сказаў, паміж разнатыпнымі часткамі якіх выражаюцца атрыбутыўныя адносіны. У такіх сказах другая частка – гэта разгорнутае азначэнне ў адносінах да пэўных членаў першай часткі, змест якіх яна раскрывае: *Але новы сёлета подых на аселицах: юны чэрвень молада больш за май вяселица* (П. Глебка); *Скажу я вам праўду адну: заморскія вёсны, я знаю, не лепей за нашу вясну* (М. Хведаровіч). Азначальная частка можа ўдакладняць састаўны іменны выказнік першай часткі: *Мікрараён,*

чыста вымыты спорным ліўнем, быў радасны і святочны: зялёная трава, зялёныя дрэвы, блакітнае неба, сонца, – усё гэта стварала светла-ўрачысты настрой (Я. Сіпакоў). Часткі бяззлучнікавых сказаў з атрыбутыўнымі адносінамі могуць мець розную будову. Такія сказы адносяцца да сказаў закрытай структуры: маюць у сваім складзе дзве часткі, з якіх толькі другая можа выконваць ролю разгорнутага азначэння. Для такіх сказаў характэрна інтанацыя паяснення.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дапаўняльнымі часткамі – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, паміж разнатыпнымі часткамі якіх выражаюцца аб'ектныя адносіны. У такіх сказах другая прэдыкатыўная частка – гэта разгорнутае дапаўненне да асобных членаў першай часткі, змест якіх яна паясняе. Звычайна другая прэдыкатыўная частка дапаўняе выказнік першай часткі, выражаны дзеясловам, значэнне якога патрабуе пасля сябе аб'екта: *І лета ўсё на Беларусі вады было той цераз край. І я аднойчы – прызнаюся – падумаў: згінуў ураджай* (Г. Панчанка); *Аднойчы нараджаецца жанчына. Я ведаю: вясна тут ні пры чым* (М. Шабовіч). Другая частка можа паясняць змест дапаўнення першай часткі, якое выражана асобнымі разрадамі займеннікаў ці лічэбнікам адно: *І я вінаваты ў тым: без толку балотцаасушана* (Ю. Свірка); *Шырокая лугавіна прымешвае свайго да гэтай багатай і разнастайнай гамы: пахне аерам, мурагом, салодкай медуніцай...* (І. Навуменка); *Чалавек зразумеў адно: разлічваць можна толькі на свае сілы* (К. Горны). У такіх бяззлучнікавых сказах структура прэдыкатыўных частак можа быць двухсастаўнай і аднасастаўнай: *Я сяброў сваіх склікаю, дасей-бэлей аглядаю: паміж летаў лістоў чырванее асавік...* (П. Глестка); *Аднойчы бачу: ідзе задуменны Мележ па шырокай алеі* (С. Грахоўскі). Бяззлучнікавыя складаныя сказы з дапаўняльнымі часткамі маюць закрытую структуру: складаюцца з дзвюх частак, з якіх толькі наступная выконвае ролю разгорнутага дапаўнення. Для такіх сказаў характэрна інтанацыя папярэджання.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з акалічнаснымі часткамі – гэта разнавіднасць бяззлучнікавых складаных сказаў, паміж разнатыпнымі часткамі якіх выражаюцца акалічнаснымі адносінамі. Такія бяззлучнікавыя складаныя сказы маюць закрытую структуру: складаюцца з дзвюх частак, паміж якімі могуць выражацца прычынна-выніковыя, умоўна-выніковыя адносіны, адносіны спосабу дзеяння, меры і ступені, мэты, уступальныя і часавыя адносіны.

Бяззлучнікавыя сказы з умоўна-выніковымі адносінамі – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, у якіх адна частка змяшчае ўказанне на ўмову, неабходную для ажыццяўлення падзей, з'яў, а другая – на вынік гэтай умовы: *Пакліч – былое адгукнецца жалейкаю за хвайной...* (А. Куляшоў); *І, зняўшы шапку, смольны бор вітаю... Не знімеш перад ім – сама спадае!* (І. Кірэйчык). Паказчыкам умоўна-выніковых адносін выступаюць лексіка-граматычныя значэнні выказнікаў прэдыкатыўных частак, якія могуць выражацца дзеясловамі абвеснага, умоўнага і загаднага ладу і інфінітывамі: *Пойдзе рэха направа – не прабіцца праз*

травы (І. Пташнікаў); *Не было б яго – усё магло б наладзіцца* (П. Броўка); *Не сустрэнемся – слёз не ліце* (В. Зуёнак); *Ты толькі з дарогі збоч – паселіцца ў сэрцы ноч* (П. Панчанка). Прэдыкатыўныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі паводле структуры могуць быць двухсастаўнымі і аднасастаўнымі, поўнымі і няпоўнымі: *Цеплынёй вясна дыхнула – засінелі кветкі* (А. Бялевіч); *Тут рэха здалёк пакліч – адгукнецца чайкаю, пліскаю* (Р. Барадулін); *Спачыць хоць трохі рукі просяцца – у рэчку з галавой нырну* (А. Астрэйка). Бяззлучнікавыя сказы з умоўна-выніковымі часткамі характарызуюцца інтанацыяй абумоўленасці.

Бяззлучнікавыя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, у якіх адна частка змяшчае ўказанне на прычыну ажыццяўлення падзей, з’яў, а другая – на вынік гэтай прычыны. Прычыннае або выніковае значэнне можа выражаць як першая частка, так і другая: *Сціхла радыё – абарваліся недзе правады* (І. Пташнікаў); *Снег зусім змяніў пасёлак: Алег глядзеў на яго і нібы на пазнаву* (Я. Сіпакоў); *Звінела мора прыцішанай, зладжанай музыкай: мільёны ччел раптам зляцеліся на поле* (І. Навуменка). Паказчыкамі прычынна-выніковых адносін выступаюць лексіка-граматычныя значэнні галоўных членаў прэдыкатыўных частак: *Не трымайце ж мяне сягоння, сцены хат, у лагодным палоне: над зямлёю шугае верасень – восені ветразь!..* (В. Зуёнак); *Я не магу сюды ездзіць вельмі часта: мяне і вабіць, і стрымлівае магчымаць сустрэцца з гэтым кутком* (І. Мележ). Прэдыкатыўныя часткі могуць мець розную структуру (быць аднасастаўнымі і двухсастаўнымі, поўнымі і няпоўнымі): *Прафесія настаўніка не з лёгкіх: трэба ўсе жыццё ўзыходзіць на гару* (Я. Ермаловіч); *Надвор’е таксама акурат сарыла: было суха і цёпла* (Б. Сачанка); *Тут вее водарам сасны: бары з усё бакоў* (М. Калачынскі). Семантычна такія сказы сінанімічныя складаназалежным сказам з даданымі прычыны, часткі якіх звязаны злучнікамі *бо таму што, паколькі*: *На ажыніку калючкі і павуцінне. І ягды, яшчэ ялкія: (бо) не выспелі* (І. Пташнікаў). Для бяззлучнікавых сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі характэрна інтанацыя падраджання.

Бяззлучнікавыя сказы з адносінамі спосабу дзеяння – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, дзе другая частка паказвае на характар працякання падзей або спосаб існавання з’яў, аб якіх гаворыцца ў першай частцы. Найбольш выразна адносіны спосабу дзеяння праяўляюцца тады, калі другая частка канкрэтызуе акалічнасць спосабу дзеяння першай часткі, выражанай указальным прыслоўем *так (гэтак)* ці спалучэннем указальнага і якаснага прыслоўяў: *Дамовіліся так: тры дні вы можаце быць дома* (У. Дубоўка); *Тралейбус гэтак жа нечакана выехаў з залевы: нібыта нехта выпхнуў яго з дажджу на святлейшае месца...* (Я. Сіпакоў). Калі другая частка ўдакладняе прэдыкатыўны цэнтр першай, на адносіны спосабу дзеяння ўказвае агульны змест першай і другой прэдыкатыўных частак: *І ўсё патрошку ажывала: на дрэве покаўка таўшчала, ў сабе лісточак далікатны, пахучы свежанькі, прыўдатны на добрым сонцы гадала* (Я. Колас); *Што за ноч магло зрабіцца! Перайначана ўсё чыста: поле дыша і дыміцца парай лёгкаю*

празрыстай (Н. Гілевіч). На адносіны спосабу дзеяння можа паказваць і першая частка: *На грыбах – слімакі-смаўжы... Смаўжоў няма толькі на мухаморах... Яны вунь аж на двор залезлі. Ля ганка і ля студні пясок рыюць – так растуць* (І. Пташнікаў). Для бяззлучнікавых сказаў з адносінамі спосабу дзеяння ўласціва інтанацыя паяснення.

Бяззлучнікавыя сказы з адносінамі меры і ступені – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, дзе другая частка паказвае на меру праяўлення дзеяння або на ступень праяўлення прыметы, пра якія паведамляецца ў першай частцы. Найбольш выразна адносіны меры і ступені прыяўляюцца ў сказах, у якіх другая частка залежыць ад акалічнасці першай, выражанай спалучэннем указальнага прыслоўя *так* і якаснага прыслоўя: *І так старанненька шукае: і пад ядлоўчык заглядае, пад верасок і пад хваінку* (Я. Колас). Другая частка можа ўдакладняць акалічнасць або прэдыкатыўны цэнтр першай: *Сышлося неба з акіянам блізка: на горы хваль кладзеца хмар туман* (А. Куляшоў); *Паўночная зала – яблыку недзе ўпасці* (Ф. Янкоўскі). Прэдыкатыўныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў з адносінамі меры і ступені могуць адрознівацца структурай: *Ластавак имат тэды вялося ў нашай вёсцы: амаль пад кожнай страхою было гняздо* (А. Пальчэўскі); *Дупло было цеснае – не павярнуцца...* (Я. Брыль); *Высхлі, высыпаліся верасы – адны дудкі* (І. Пташнікаў). Для бяззлучнікавых сказаў з адносінамі меры і ступені ўласціва інтанацыя паяснення.

Бяззлучнікавыя сказы з адносінамі мэты – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, дзе другая частка паказвае на мэту або на прызначэнне падзей, з’яў, пра якія паведамляецца ў першай частцы: *На свет куры нашы хочуць – чаргей і крошак пашукаць* (Я. Колас); *І гэтым разам я выйшаў з вагона, зайшоў на вакзал – паглядзець расклад* (А. Кудравец). У такіх сказах асноўная роля ў выражэнні адносін мэты належыць выказніку першай часткі, выражанаму дзеяслоўнымі формамі, які разам з залежнымі ад яго словамі паясняецца зместам другой часткі. Бяззлучнікавыя сказы са значэннем мэты ў выражэнні семантыка-сінтаксічных адносін падобныя да складаназалежных сказаў з адносінамі мэты, аднак спецыфічныя сродкі выражэння выказнікаў у суадносных сказах перааказваюць свабоднай трансфармацыі аднаго тыпу ў другі шляхам далучэння злучнікаў ці іх апушчэння. Бяззлучнікавыя сказы з адносінамі мэты сказы характарызуюцца інтанацыяй паяснення.

Бяззлучнікавыя сказы з уступальнымі адносінамі – разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, дзе другая частка пярэчыць паведамленню, якое павінна вынікаць са зместу другой часткі. Уступальныя адносіны вызначаюцца на аснове лексіка-граматычнага значэння ўсіх слоў, што ўваходзяць у склад кожнай з прэдыкатыўных частак. Прэдыкатыўныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў з уступальнымі адносінамі могуць мець розную структуру: *Можаче рыці, віцца, кусацца, – мне ўжо не страшны рык ваш звярыны* (Я. Купала); *Мінуць вякі, – будзе так жа выгінацца шкло празрыстае ракі...* (П. Глебка). У такіх канструкцыях адносіны

ўступальнасці сумяшчаюцца з адносінамі неадпаведнасці, што адпавядае характару бяззлучнікавых складаных сказаў, якім уласціва мнагазначнасць: *Абеліск мяняў сваё аблічча, нязменнай заставалася толькі чорная металічная шылдачка на баку з пяцю на ёй імёнамі* (В. Быкаў). Бяззлучнікавым сказам з уступальнымі адносінамі ўласціва інтанацыя супрацьпастаўлення.

Бяззлучнікавыя сказы з часавымі адносінамі -- разнавіднасць бяззлучнікавых сказаў, дзе першая частка называе час ажыццяўлення падзей, з'яў, аб якіх паведамляецца ў другой частцы: *Не паспеў стары выбрацца са снегу – ранішняю сціхоту прарваў стрэл* (Б. Мікуліч). Асноўным сродкам выражэння часавых адносін з'яўляецца агульны змест сказа ў цэлым, у першай частцы якога ёсць словы *і толькі, вось толькі, не паспеў* і пад.: *І толькі сонцаў круг чырвоны асыпле золатам кароны высокіх хвой у тым бары і кіне багру на кары, -- ачнецца лес...* (Я. Колас); *Вось толькі змоўкне кукаванне – дыхне гарачае жніво* (П. Панчанка); *Не паспеў легчы – ужо трэба ўставаць*. Часавыя адносіны паміж такімі часткамі ўскладняюцца адценнем умовы. Бяззлучнікавыя сказы з часавымі адносінамі характарызуюцца інтанацыяй абумоўленасці.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі часткамі – гэта такія гэта разнавіднасць бяззлучнікавых складаных сказаў, паміж часткамі якіх выражаюцца розныя віды далучальных адносін. Адны даследчыкі (І.Л. Бурак) да далучальных адносяць далучальна-азначальныя, далучальна-дапаўняльныя, далучальна-паясняльныя, далучальна-вылучальныя, далучальна-паясняльныя і далучальных-заклучальныя адносіны, другія, акрамя названых, яшчэ і далучальна-пералічальныя (Л.І. Бурак). Бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць закрытую структуру: складаюцца з дзвюх прэдыкатыўных частак, якія могуць мець будову двухсастаўных і аднасастаўных, поўных і няпоўных сказаў. *Некая цётка, насадзіўшы поўную лодку ягнят, пераплывае на той бераг - акурат дзед Мазай і зайцы* (Б Сачанка); *Няма і ляска на грудзі перад нашымі плывам – на тым месцы чарнеюцца толькі нізкарослыя кусты* (А. Марціновіч).

Як бяззлучнікавыя сказы з **далучальна-азначальнымі** адносінамі кваліфікуюцца такія бяззлучнікавыя канструкцыі, у якіх далучальная прэдыкатыўная частка азначае ўсю першую ці асобныя яе члены, паказваючы на ролю, прызначэнне таго, пра што ў ёй паведамляецца. Асноўнымі паказчыкамі далучальна-азначальных адносін выступаюць указальныя займеннікі і прыслоўі (*гэты, той, такі; так, гэтак*), якія знаходзяцца ў другой частцы: *Колас аддаў увесь свой талент народу, у гэтым яго хараство і веліч* (І. Мележ).

Як бяззлучнікавыя сказы з **далучальна-дапаўняльнымі** адносінамі вызначаюцца сказы, у якіх другая частка змяшчае паведамленне, што дапаўняе змест першай часткі. Асноўным паказчыкам далучальна-дапаўняльных адносін выступае парадак слоў, а таксама лексіка-граматычнае значэнне члена першай часткі, які ў нязменнай ці змененай форме

паўтараецца ў далучальнай частцы і выдзяляецца інтанацыйна: *Канчалася [рэчка] пышным і прыгожым возерам; вакол возера, як вежы, стаялі мудрыя дрэвы – дубы* (Я. Колас); *Усе яны [выпускнікі] прыбраныя па-святочнаму, ва ўсіх на тварах – радасць, шчасце* (А. Пальчэўскі).

Дапаўняльны член першай часткі можа замяняцца займеннікам у далучальнай: *У вялікім хоры рускай паэзіі слова Дзмітрыя Кавалёва чуваць – яно ўражвае шчырасцю, глыбінёй думкі, некрыклівай і непадкупнай грамадзянскасцю...* (Я. Брыль).

У бяззлучнікавых складаных сказах з **далучальна-паясняльнымі** адносінамі другая частка паясняе змест першай. Устанавіць характар такіх адносін дапамагае ўказальная часціца *гэта* (*то*), якая мае абагульняльны характар і пачынае далучальную частку: *Ды зрэдку ў небе дзесь далёка над лесам тым у момант вока мігнецца стужка агнявая – то знічка згасне залатая* (Я. Колас); *Раптам аднекуль з вышыні сыплецца снежны пыл – гэта рыжыя непаседа-вавёрка пераскочыла з дрэва на дрэва* (У. Краўчанка). Калі ўказальная часціца адсутнічае, то тып адносін вынікае са зместу ўсяго сказа: *Весела, з пералівамі спявае піла – пілююць дровы каля кухні* (І. Шамякін).

У бяззлучнікавых складаных сказах з **далучальна-вылучальнымі** адносінамі другая частка выдзяляе, падкрэслівае важны факт са зместу першай часткі. Паказчыкам далучальна-вылучальных адносін выступаюць часціцы *асабліва, нават*, якія ўжываюцца ў далучальнай частцы: *Ледзяное покрыва было слабае, нават дзеці не абважваліся паспрабаваць моц лёду пры беразе* (Т. Хадкевіч); *Калісьці гэты торф капалі зімою шуфлядамі і рыдлёўкамі, нават і цяпер засмаліся яміны...* (В. Гігевіч).

У бяззлучнікавых складаных сказах з **далучальна-выясняльнымі** адносінамі другая частка змяшчае дадатковае паведамленне, якое не выводзіцца са зместу першай: *Я зірнуў угору: вершаліна дуба злёгка варухнулася* (М. Шыманскі); *Я гарачымі глянуў вачамі – на грудзях ільняная каса* (А. Астрэйка). Асноўная роля ў выражэнні далучальна-выясняльных адносін належыць лексіка-граматычнаму значэнню выказнікаў прэдыкатыўных частак.

У бяззлучнікавых складаных сказах з **далучальна-заклучальнымі** адносінамі другая частка змяшчае заканамерны вывад, заключэнне адносна зместу першай. Далучальна-заклучальныя адносіны абумоўліваюцца агульным зместам частак сказа. У складзе далучальнай часткі могуць ужывацца словы з мадальным значэннем: *Верабей быў вельмі худы – відаць, ужо не першыя суткі знаходзіўся ў такім становішчы* (Р. Ігнаценка); *І раптам уздрыгваю, яшчэ не разгледзеўшы як трэба той будовы, – ён!* (М. Вышынскі).

Для бяззлучнікавых складаных сказаў з далучальнымі часткамі характэрна ўдакладняльна-развівальная інтанацыя.

Разнавіднасцю бяззлучнікавых складаных сказаў з'яўляюцца **бяззлучнікавыя складаныя сказы ўскладненай будовы**, структура якіх уключае тры ці большую колькасць прэдыкатыўных частак з рознымі відамі семантыка-сінтаксічных адносін паміж імі. Адны даследчыкі сярод

бяззлучнікавых сказаў ускладненай будовы (іншы раз іх называюць бяззлучнікавымі складанымі сказамі з рознымі часткамі) вылучаюць сказы з простымі і складанымі састаўнымі часткамі (Л.І. Бурак), другія (І. Л. Бурак) – канструкцыі, часткі якіх непасрэдна звязаны адна з другой, і канструкцыі, часткі якіх аб’ядноўваюцца ў пэўныя структурна-семантычныя тыпы.

Адрозніваюцца бяззлучнікавыя сказы ўскладненай будовы з аднародным складам і бяззлучнікавыя сказы ўскладненай будовы з разнародным складам.

Бяззлучнікавыя сказы ўскладненай будовы з аднародным складам – гэта шматкампанентныя бяззлучнікавыя канструкцыі, у склад якіх уваходзяць больш за дзве аднатыпныя часткі: *Ва ўсім адчувалася творчая атмасфера. Студэнты рэгулярна ставілі спектаклі, актыўна працаваў літаратурны гурток, наладжваліся літаратурныя вечары, у насценнай газеце друкаваліся студэнцкія вершы* (А. Бачыла).). Гэта сказы адкрытай структуры. Адносіны паміж часткамі такіх сказаў пагаджаюць адносіны паміж аднароднымі членамі сказа.

Бяззлучнікавыя сказы ускладненай будовы з разнародным складам – гэта шматкампанентныя бяззлучнікавыя канструкцыі, у якіх хоць бы адна прэдыкатыўная частка неаднародная ў адносінах да другой (іншых), напрыклад: *Поле травіцаю сочнай адзелася, пыйшла скацінка і дружна скубе, каля скацінкі падпасвіч з жалейкаю ходзіць навокал ды йграе сабе* (Я. Купала).

Да такіх сказаў належаць таксама адзінкі, у якіх:

наступныя часткі адносяцца да першай, што мае абагульняльны характар: *Ва ўспамінах Станіслава Іванавіча лес яго дзяцінства паўстае як прыгожы сон: кашлатчыя хвоі ўперамешку з рэдкімі бярозамі, зарослы чарнічнікам сухадол, пачуццё прастору ў светлым, наскрозь пранізаным сонечнымі промнямі бары* (І Навуменка);

апошняя частка адносіцца адначасова да некалькіх папярэдніх: *Мяняліся гаспадары саду, старэлі, сохлі то адно, то другое дрэва, на іх месца падсаджвалі новыя, маладыя – сад аставаўся садам* (Б. Сачанка);

разна тыпныя часткі звязаны паслядоўна адна з адной: *З захапленнем прыйшоў абачлівы одум: не, мусіць, на гэты раз цуда не будзе: пэўна, не будзе з гэтага парастка волата-дуба* (І. Мележ). *Цуд тварыўся – я праспаў: снег дасвецею перапаў рана-рана* (Н. Гілевіч).

С.С.Мароз